

Иван Христов, Ивелин Иванов/Ivan Hristov, Ivelin Ivanov

ОТШЕЛНИЦИ, МОНАСИ И РЕФОРМАТОРИ В
СРЕДНОВЕКОВНА ЕВРОПА : ПАРАЛЕЛИ ИЗТОК —
ЗАПАД

*Hermits, Monks and Reformers in Mediaval Europe:
East — West Parallels*

The article is an attempt at drawing a parallel between church Reformation in medieval Bulgaria and England. The authors discuss the key figures of St. John of Rila and St. Euthimius of Tarnovo in the light of the question: Were those persons reformers or hermits, and could we find some parallels between them and similar figures in medieval England? In concord with the latter idea, the article presents some early English reformers like Bishop Oswald compared to our sources about St. John of Rila, against the background of the dynamic changes in 10th – century Christian Europe. The authors also draw some parallels between Patriarch Euthimius' reform and the ones of Pope Benedictus XII from the XIV c., and briefly trace their impact on the Bulgarian and English churches respectively.

In conclusion, the article stresses on a number of general tendencies: the existence of reformer attitudes and changes in the 10th and 14th centuries, an outward impact on the 14th – century reforms and a close connection between church reforms, education and literary culture in Bulgaria and England in the Middle Ages.

Key words and terminology: church reformation, eremitism, Hesychasm, reformation monasteries, education, university.

Отшелничество и реформи в средновековна България: св. Йоан Рилски и св. Евтимий Търновски.

От дълги години в българските историографски среди витае въпросът, свързан с отшелничеството и неговите различни проявления, съответно строг аскетизъм и духовно усъвършенстване или целенасочена опозиция срещу централната власт. Марксистката историческа школа преписва на това учение почти революционни разбирания и стремежи. Съвременните автори, занимаващи се със съответната проблематика, пък отхвърлят изцяло това и залагат на първата теза – стремеж чрез молитва и лишение да достигнат по-близо до Бог, което ги извисява като светци в очите на обикновения народ. Такъв пример в българската средновековна история е св. Иван Рилски, пустинникът, който според агиографската книжнина прекарал почти целия си живот в пост и уединение.

През XIV в. друга не по-малко известна личност е Евтимий Търновски, който ръководен от правилата на исихазма, изиграва важна роля в бурните времена преди османския поробител да сложи ръка върху Търновското царство. Според нас между споменатите светци се откриват редица прилики отъждествяващи ги и като отшелници и като своеобразни реформатори. Дали обаче познатият ни от житията образ на Иван Рилски не е създаден умишлено през вековете?! Преглеждайки подробно изворовите данни, ще се опитаме да отговорим поне отчасти на въпроса, загатнат в заглавието на настоящата статия.

Акад. Иван Дуйчев излага подробно всички извори, свързани с живота на Рилския отшелник¹. Житието, което ще разгледаме първо е т.нар. *“Безименно житие”*. Най-старият вариант на тази творба вероятно датира от края на XII век и в голямата си част е съставено от устни предания². Остава загадка използва ли писмени свидетелства безименният автор? Може само да се предполага, че то е направено въз основа на предходно житие. Проследявайки хронологично писмената, посветени на Иван Рилски, достигаем до това на видния византийски книжовник Георги Скилица. Единствено то е на гръцки език. Самият автор споделя, че не познава нито един писмен паметник, който да съобщава за живота на пустинника: „А сега, когато навсякъде липсват всякакви [вести], нека общата човешка памет временно изостави леността...”³. Днес разполагаме и с две проложни жития, разказващи за подвизите на светеца. Те обаче са известни в късни преписи от края на XIII и XIV в. Следователно за тяхното написване като образец са послужили предходните и затова няма да ги разглеждаме подробно.

До тук изворовите данни не могат да ни убедят в достоверността на съдържанието. Съдейки по това, че творбите са от по-късен период, можем да предположим, че във времената на византийското потисничество се създава един мит за светеца – чудотворец (в случая Иван Рилски), който се явява покровител и защитник на народа. Евтимий Търновски обаче се отнася по-специално към митичната персона на Рилския отшелник.

Неговото писмено наследство е изключителен източник на сведения за живота на българския народ. Широко популярно е, че той написва своите произведения като ги преплита с проблемите на времето, в което живее. Патриарх Евтимий оставя и една великолепна агиографска творба, в която централно място е отредено на св. Иван Рилски, като за него ще стане дума малко по-късно в изложението ни.

За младежките години на патриарха се знае твърде малко. Основни сведения за живота му получаваме от неговия ученик Григорий Цамблак. Евтимий е роден през 30-те години на XIV в. По всяка вероятност произхожда от по-заможното семейство. Професор Й. Андреев заключава, че „...*аристократичното му потекло е вън от всякакво съмнение: доказват го широките му връзки с управляващите и бързата му църковна кариера*”⁴. Не можем да отменим

факта, че през ранните си години той е неотлъчно до Теодосий Търновски (става негов помощник), където навлиза и се запознава отблизо с популярното по това време исихастко учение във Византия. Евтимий прекарва известен период в Константинопол заедно със своя учител. Там има възможност да се запознае с богати библиотеки и книжовни центрове. Впоследствие той се отправя към Света гора – център на отшелничеството по това време. Попадайки на отлични условия, той се отдава на книжовна работа⁵. През 1371 г. Евтимий се завръща в България, а към 1375 г. е избран за търновски патриарх. В този период той написва много от творбите си – похвални слова и жития. Като патриарх поддържа контакти с руската и влашка църква⁶.

В литературното творчество на Евтимий неотменно място заемат житията на св. Петка Търновска, св. Иларион Мъгленски, св. Филотея и не на последно място на св. Иван Рилски. Правилно М. Сярова установява, че героите в житията на Евтимий „...се явяват с черти на исихасти”⁷. Точно тук трябва да обърнем внимание на това как патриархът обрисова Рилския светец. Използвайки по всяка вероятност “Безименното житие” и това от Георги Скилица, той го описва като човек откъснат от светските дела, подвизи и хора. На Иван Рилски са преписани типичните за исихазма черти⁸. Според нас в житието от Евтимий са въплътени точно мислите, идеите и идеалите на търновския патриарх. Това се е получавало вероятно непланирано, от силното влияние на епохата и нейните специфични черти.

Известен е епизодът с благочестивия цар Петър I и писмата, които разменят с Рилския пустинник. Ето и как завършва последният: „*Валяй се под нозете на твоята майка, Църквата, прекланяй се усърдно и скланяй глава пред нейните първопрестолници, та Царят на царуващите и Господарят на господстващите, като види толкова голямото ти усърдие, да ти даде ония блага, що око не е виждало и ухо не е чувало и в ума човешки не са проникнали, които Бог приготви за обичащите Го!*”⁹. Тези слова говорят, на първо място отново за превъплъщение на Евтимий в образа на св. Иван Рилски и реформаторските идеи, които разкрива чрез гореспоменатото житие. Отшелникът тук е представен като привърженик на идеята за издигането и величието на Църквата.

В „*Похвално слово за Константин и Елена*” патриарх Евтимий акцентира върху богоугодните дела и приноса на римския император Константин Велики за утвърждаване на християнската вяра. Изтъкнато е и неговото отношение към църквите и манастирите. Затова и патриархът призовава цар Иван Шишман да подпомага с каквото може божиите храмове и свети места в страната¹⁰.

Агиографските творби на Евтимий Търновски разкриват отношението му към централната власт. То е преди всичко поучително и наставническо. Продиктувано е от неговите стремежи за въздигане на църковната институция, както и защита на страната от османските нашественици. Често търновският

книжовник и светец интерпретира събитията, на които е свидетел през призмата на своите разбирания и възгледи. Талантливият писател прокарва своите идеи чрез църковното слово, представляващо по това време една цялостна идеология.

Продължавайки своето изложение ще се върнем още веднъж на многото въпросителни около народния светец Иван Рилски. Ще обърнем внимание на предполагаемия завет, който оставя на своите ученици от Рилското духовно братство. Той е запазен до наши дни в късни преписи от XIV век. За неговата автентичност съществуват спорове. Според някои специалисти този паметник е по-късен. Редно е да отбележим, че в „Беседа против богомилите” на Презвитер Козма има косвено споменаване за подобно писание. Заветът на Рилския светец, представлява извънредно важен паметник за характеристика на собствена му личност и за установяване на разбиранията му по основните въпроси на отшелническият живот. Според нас обаче съществува вероятност уставът да е съставен или поне преправен от търновския патриарх Евтимий. Към това насочва следният цитат: *„Нито пък търсете да бъдете познати и обичани от земните царе и князе, нито се надявайте на тях, като оставяте Небесния Цар, Комуто се записахте да бъдете воители и да воювате не по плът и кръв, но против миродържителя на тъматата на този свят”*¹¹. Според Ив. Дуйчев това вещае непокорството на Рилския пустинник към управляващия владетел и неговото обкръжение¹². Но едва ли това са мисли на Иван Рилски. Те по-скоро се вписват в стила на патриарх Евтимий и неговите исихастки възгледи. Друг факт, който неизбежно прави впечатление, четейки текста от *“Завета”* е, че той издава изключителна начетеност. Неговият съставител привежда значителен брой места из Светото Писание. Тези цитати са вплетени по изключителен начин в изложението. Някои от тях са дадени буквално, докато при предаването на други се долавя известна свобода. Именно това показва най-убедително, че съставителят познава много добре Стария и Новия Завет. Също така, той привежда и извадки от съчинението на Ефрем Сирийски¹³. Изложението е стройно и ясно. Някои сравнения му придават още по-голяма яснота. Несъмнено съставителят е книжовник, който се отличава с духовна ерудиция. Според нас несъмнено може да се говори за намесата на Евтимий в стилистично отношение. Пресилено е да мислим, че Иван Рилски може да бъде толкова добре запознат с църковната литература, имайки предвид, че от 25-годишна възраст (според Народното житие) започва да се скита из Великата Рилска пустиня¹⁴.

Отшелници или реформатори са в българската история св. Иван Рилски и св. Евтимий, патриарх Търновски? Подобен въпрос няма, а и надали някога ще получи еднозначен отговор. Преглеждайки живота и делата на Рилския пустинник забелязваме нещо много странно и същевременно интересно. Сякаш той се преражда след няколко столетия в обичания от народа търновски патриарх. Евтимий е забележителна личност, която оставя богато агиографско-

панегирично наследство. Без да забравяме значението на делото му, както у нас, така и в съседните нам страни, би следвало да обобщим, че в него се крие и реформаторско отношение. През XIV в. исихазмът като религиозно течение добива значение на върховен идеал. Заслуги за това има именно патриарх Евтимий. Вероятно това е последната надежда, която се насочва за спасението на царството и православие то преди окончателното завладяване на българските земи от османците.

Епизоди от манастирски реформи в средновековна Англия

Насочвайки своето внимание към ролята на монашеството и манастирите в средновековна Англия като част от римокатолическа Европа, можем да потърсим възможни паралели със средновековна България. Още в самото начало бихме отбелязали, че последователите на легендарния св. Бенедикт Нурсийски, които продължили усилията за реформи в английската манастирска система не били многобройни: Дънстан, Етелуолд, Осуалд, Анселм и Лафранк в периода до края на X в. Интригуващ е фактът, че Дънстан, Етелуолд и Осуалд били от аристократичен произход с добри връзки с управляващата династия на Уесекс и с висши църковни служители. Освен това първите двама били и близки приятели, споделящи общи възгледи за необходимостта от радикални промени в Църквата в Уесекс. Тъй като в основата на тези възгледи било отричането на правата на собственост и прякото влияние на високопоставени родове над манастирите, Дънстан бил осъден на изгнание от крал Едмънд през 940 г., но впоследствие изгнанието било прекратено и кралят го назначил за абат на манастира Гластонбъри. Така Гластонбъри се превърнал в първият реформистки манастир в Англия и в привлекателен център за споделящите тези идеи монаси. Усилията на Дънстан били подкрепени от неговия приятел Етелуолд, който по-късно поел ръководството на манастира Абингдън.

Тези първи реформаторски стъпки били приети с резерви или открита враждебност от кралете Едред (946–955) и Едвиг (955–959). През 957 г. с избора на крал Едгар (957–975) за съвладетел на Едвиг настъпила съществена промяна. Едгар поверил на Дънстан две епископства – Лондон и Уорчестър, а през 959 г. го издигнал до поста архиепископ на Кентърбъри. Скоро след това Етелуолд бил ръкоположен за епископ на Уинчестър. По същото време Осуалд, който имал кратък опит от френския реформиран манастир Фльори¹⁵, бил ръкоположен за епископ на Уорчестър, а няколко години по-късно и за архиепископ на Йорк, запазвайки катедрата в Уорчестър. По този начин крал Едгар, известен още като крал на обединена англо-саксонска Британия, дал мощен тласък на реформи, поставяйки тези трима монаси на ключови църковни постове и подкрепяйки щедро новоосновените реформаторски манастири.

Възможно е и в българското царство през X в. да е съществувал същият проблем, т.е. светски патронаж и светска собственост върху църковните имоти

и владения. Най-вероятно вмешателството на централната власт и на местни боляри при назначаването на игумени и свещенослужители е пораждало реакция на духовенството в страната. В този ред на мисли можем да приемем, че отшелничеството, неговият символ Иван Рилски и създаденото от него Рилско монашеско братство са споделяли реформистки възгледи. Въпреки липсата на преки и категорични свидетелства за това, едва ли процесите в България по това време се различавали коренно от тези в западната част на Стария континент.

Реформите в Англия били посрещнати с огромна съпротива от църковния клир и през 964 г. Етелуолд прогонил редица църковни служители от катедралата в Уинчестър, лишавайки ги от църковните приходи и ги заменил с монаси. Без съмнение този радикален акт бил осъществен с кралската подкрепа на Едгар и официално мотивиран от желанието за отстраняване на стария църковен клир и подмяната му с новото монашество, което било по-близо до правилата и стандартите на бенедиктинския устав¹⁶. Връзката между монасите-реформисти и кралската власт била дълбоко обусловена от традиционното възприемане на светския владетел като викарий на Христа по примера на Константин Велики или Карл Велики. Следвайки този модел, крал Едгар иницирал издаването на единен монашески устав през 975 г. и това свидетелства за целенасочена църковна реформа. Нужно е да отбележим, че тази политика не била обусловена само от религиозни, но и от подчертано политически и материални интереси. Всъщност действията на църковните реформисти и на крал Едгар издигнали нова, влиятелна и богата група, тясно свързана с кралската власт. Тази група поела контрола над огромните църковни и манастирски владения и доходи и отстранила от позиции стари аристократични фамилии, пораждайки ожесточени конфликти. Можем да обобщим, че тези реформи в английската църква през X в. могат да бъдат оценени двояко. От една страна, реформата укрепила манастирската дисциплина, подновила църковния елит, защитила и увеличила църковната собственост и владения. От друга страна, радикалните действия на крал Едгар и на Дънстан, Етелуолд и Осуалд довели до остри конфликти и дълбоко вътрешно разделение сред аристократичните среди, което често прераствало в кървави сблъсъци.

Друг интригуващ епизод от историята на английската църква е влиянието на реформите на папа Бенедикт XII (1334–1342) и булата *Summi Magistri* върху манастирската система¹⁷. След значителните усилия за реформиране на монашеските ордени, най-вече цистерцианците и бенедиктинците в началото на XIII в., енергичният Бенедикт XII свикал специална комисия още в първите месеци на своя понтификат. Крайният резултат бил булата *Summi Magistri*, издадена през 1336 г. и насочена към реформиране на Бенедиктинския орден. Освен потвърждаването на стари правила като забрана за частна собственост и заплащане на монасите, булата наложила нови образователни стандарти в бенедиктинските манастири. Според тях във всяка монашеска общност трябвало да

бъде избран добре образован и авторитетен учител, който да преподава граматика, логика и философия на младите монаси. Освен това булата постановила един на всеки двадесет монаси да бъде изпращан за обучение в университет, като му бъде осигурена подходяща издръжка от монашеското братство¹⁸. Без съмнение идеята за задължително ниво на теологични познания на монасите според университетските стандарти била не само новаторска за XIV в., но поставяла под въпрос самата идентичност и традиционния образ на монаха¹⁹.

Насочвайки своето внимание отново към средновековна България можем да отбележим, че през XIV в. в някои от манастирите в цялата страна и най-вече около столицата Търново кипяла усилена книжовна дейност. Към тях по всяка вероятност се откриват богословски училища, където новопостъпилите трябвало да изучат Светото писание до съвършенство. Едно от тези места е Килифаревският манастир, където се установил известният български монах-исихаст Теодосий Търновски. Там постепенно се сформира кръг от негови сподвижници, сред които бил и бъдещият патриарх Евтимий. Подобни центрове по същото време били още Бачковският и Парорският манастири. При управлението на цар Иван Шишман като книжовни и образователни средища се развивали още Рилския и Драгалевския манастири. Че споменатите духовни средища са били важни творчески и просветни центрове говорят владетелските грамоти, с които са обдарявани – Мрачката и Зографска грамота на Иван Александър, Рилската и Софийската на Иван Шишман. Следователно централната власт подпомагала усърдно създамата се духовната атмосфера в държавата и дори извън нея. В същото време тези манастирски общности са и места за разпространение на исихазма, който се явява идейна основа за своеобразно църковно-реформаторско движение в навечерието на османското завоевание.

Сравнявайки посочените по-горе особености в еволюцията на отшелничеството, манастирите и ролята им в църковното реформаторство в средновековна България и Англия, можем да обобщим няколко тенденции. Без съмнение, специфичните черти произтичат от характера на източноправославната и на римокатолическата църква, макар че не бива да пренебрегваме и фактори като традиции, монархическа власт и влиянието на местната аристокрация върху църковните структури и владения на Изток и на Запад.

На първо място, бихме подчертали общата тенденция за църковна реформа в Англия и България през X в. и през XIV в. Въпросът доколко или в каква степен подобията и сходствата са резултат от общи тенденции е сложен и би трябвало да бъде разгледан в по-обширно изследване. На второ място, можем да отбележим подкрепата на централната власт за реформатори или реформи, макар че тук забелязваме редица особености. Ако в случая с подкрепата на крал Едгар за реформи през X в. основният мотив е прекъсване на влиянието и контрола на едри аристократични фамилии върху манастирските и църковни владения, то при подкрепата на царете Иван Александър и Иван

Шишман липсват сведения за преки политически и материални интереси или конфликти между централната власт и местни боляри. Което, разбира се, не означава, че такава мотивация е липсвала и по-задълбочени изследвания в тази насока биха могли да открият подобни причини. В същото време както в Англия, така и в България, силната реформаторска вълна през XIV в. има ясен външен произход – папството в лицето на папа Бенедикт XII за Англия и византийският исихазъм за България.

На следващо място бихме подчертали връзката между реформаторските идеи и развитието на образованието и книжнината. Докато папската була *Summi Magistri* от 1336 г. поставя категорично изискването за навлизане на определен брой монаси в университетите, т.е. поставяне на високи образователни стандарти за бенедиктинските манастири и косвено за Църквата в цялост, Евтимиевата реформа е свързана основно с богословската книжнина и косвено с образователните стандарти. Трудно е да определим категорично степента и обхвата на реформата в България, но все пак са очевидни някои съществени различия. Нужно е да подчертаем, че *Summi Magistri* е резултат от бързото развитие и влиянието на средновековните университети, които усъвършенствали и популяризирали богословското образование. Това неизбежно оказало натиск върху манастирите и монашеството, подтиквайки Църквата към вътрешни промени. В същото време, реформата в България следвала силните византийски влияния. Липсата на образователни институции с църковно-светски характер от типа на западните университети и последващият тежък удар в резултат от османското нашествие елиминирал възможностите за радикални реформи в българската църква за векове.

БЕЛЕЖКИ

¹ Дуйчев, И. Рилският светец и неговата обител. София, 1947.

² Пак там, с. 50–51.

³ Цит. по Дуйчев, И. Рилският светец..., с. 57–58.

⁴ Андреев, Й. Личности от Българското средновековие. София, 2001, с. 55.

⁵ Динев, П. Евтимий Търновски. В: История на българската литература. Т. I. София, 1963, с. 286.

⁶ Пак там, с. 288.

⁷ Сярова, М. Образът на светеца в житията на Евтимий Търновски. – В: Търновска книжовна школа 1971, с. 317.

⁸ Пак там, с. 318.

⁹ Св. Патриарх Евтимий. Пространно житие на св. Иван Рилски. 20 декември 2011. <http://www.pravoslavieto.com/life/10.19_sv_Ivan_Rilski_patr_Evtimij.htm>

¹⁰ Данчев, Г. Отношението на Евтимий Търновски към представителите на царската институция, отразено в житията и похвалните му слова. с. 15. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с.13–19.

- ¹¹ Завет на св. Иван Рилски Чудотворец. 20 декември 2011.
<http://www.pravoslaviето.com/docs/sv_otci/sv_Joan_Rilski_Zavet.htm>.
- ¹² **Дуйчев, И.** Цит. съч., с. 150.
- ¹³ Пак там, с. 160.
- ¹⁴ **Павлов, Пл.** Историята далечна и близка. В. Търново, 2010, с. 53. Авторът приема, че още когато се намира в родното си село, отшелникът придобива основно образование и изучава много добре Светото писание.
- ¹⁵ Абатството Фльори (Flogiacum) било основано през 640 г. и се превърнало в един от най-важните и влиятелни бенедиктински общности във Франция.
- ¹⁶ **Southern, R.** Western Church and Society in the Middle Ages. Penguin, 1990, p. 116.
- ¹⁷ **Wilkins, D.** Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae: a synodo Verolamiensi AD 446 ad Londinensem AD 1717. R.Gosling, 1737, ii. 585–613.
- ¹⁸ **Wilkins, D.** Op. cit., ii. 601.
- ¹⁹ Това било постановено недвусмислено от събора от Виен, Франция (1311–1312). Той постановил всеки монах да изучава и усвои богословието под ръководството на своя абат, както и че при всеки по-голям манастир трябва да има образован учител, който да преподава на монасите основите на познанието, т.е. дисциплините от тривиума. Виж: **Pantin, W.** The English Church in the Fourteenth Century. Vol. 2. University of Notre Dame, 1963, pp 187-220.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Андреев, Й.** Личности от българското средновековие. София, 2001.
- Данчев, Г.** Отношението на Евтимий Търновски към представителите на царската институция, отразено в житията и похвалните му слова. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 103-119.
- Динев, П.** Евтимий Търновски. – В: История на българската литература. Т. I. София, 1963, с. 285–308.
- Дуйчев, И.** Рилският светец и неговата обител. София, 1947.
- Павлов, Пл.** Историята далечна и близка. В.Търново, 2010.
- Сярова, М.** Образът на светеца в житията на Евтимий Търновски. – В: Търновска книжовна школа. В. Търново, 1971, с. 317–321.
- Pantin, W.** The English Church in the Fourteenth Century. Vol. 2. University of Notre Dame, 1963.
- Southern, R.** Western Church and Society in the Middle Ages. Penguin, 1990.
- Wilkins, D.** Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae: a synodo Verolamiensi AD 446 ad Londinensem AD 1717. R.Gosling, 1737.